

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך כח, תשל"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מחיי המלים

קעח. מ ל פ פ ו ן , ק י ש ו א
ב'לוח ארץ ישראל' תרנ"ו, שהוציא א"מ לונץ בירושלים
בתרנ"ה, נאמר ב'השקפה'¹ על פתח תקוה:

ירקות

א ב ט י ח ים . אדמת פ"ת הבינונית מסגלת מאד ל מ ק ש א ו ת ובכל
זאת יזרעו בה אך מעט מהם כי העבודה הזאת הדורשת יגיעה רבה ושמירה
תמיד ביום ובלילה איננה ליושבי המושבה. ת פ ו ח י א ד מ ה . רבים מבני
פ"ת יזרעו בכל שנה את תפוחי האדמה בגנות הירק אשר מאחורי בתיהם
ובהם יעזרו להכנסת ביתם. מלבד זה יזרעו ירקות אך מעטות מאד. הפקידות
תזרע מעט ממני ירקות שונים: לפת, לפת אדום, גזר, צנון, כרוב, (בלומען
קאהל) תרובתור, קשות, מלפפון, עגבניות (טאמאט), תְּצִיל, בערבית בדינג'אן
(אייער פרוכט), קנרס (ארטישאקע), אספרגוס, חזרת, כרפס (סעללעריע).
אולם היהודים לא יזרעו ירקות אלה כלל, כי הגברים אמנם עסוקים
במלאכתם, אך מדוע לא ישימו נשי האכרים ובנותיהן את לבם להעבודה הזאת
להביא רב ברכה אל ביתן בכל ימות השנה? הנשים לא הורגלו בזה מנעוריהן.
והבנות? הנה תמצאנה עסקים ומלאכות יותר קלים ונעימים
לטפל בהם: תלבשת נהדרה בכל חקות המאדה, בגדים סרוחים והי' להם העט
במקום האת, תחת הסנור לעבודה — התרקס המצומצם; תחת השקאת הגן
— סיכת תמרוקים ...

אין ספק שפרשימה זו מכנה לונץ בשם 'קישות' את

1. המלה 'השקפה' שימשה שנים רבות, בספרות ובעיתונות העברית,
לעניין 'סקירה'. פזה היה גם שמו של אחד מעיתוני בן־יהודה.

ה'קישוא' של ימינו, ובשם 'מלפפון' את ה'מלפפון' של ימינו.
המלה 'מלפפון' אינה נזכרת במקומה באות מ' במילון
בן-יהודה, ודאי מפאת מוצאה הלועזי. כידוע, מלה זו יְנִית היא
במקורה ועניינה 'מלון', 'אבטיח צהוב'. במילון למונחי המטבח,
שהוציא ועד הלשון בת"ש מזהירים אותנו, ש-cucumber
באנגלית או כ'יאר בערבית הוא קישוא, "ולא מלפפון,
שכל המשתמש בשם זה לצמח זה אינו אלא טועה". למה
שהציבור קורא 'קישוא' — פוסה בערבית — מציע אותו
מילון לקרוא קישות או קישוא בישול.

ב'לשוננו', כרך יא, תש"א, עמ' 42–44, מפרסם ש"ד יפה,
עורך 'השדה', את מאמרו 'מלפפון — מה פירושו?' וטוען:
בנידון זה נטושה מלחמה כיום בין בלשנים לבין בני היישוב בארץ.
הבלשנים נוקטים במסורת של רוב המפרשים הקדומים וגורסים:
קישואים Cucumis Sativus, באידיש אוגערקעס, בערבית — כיאר;
מלפפונים Cucumis Melo, באידיש מילון, בערבית משאמי, בטיח
אצפר. אולם לפני שלוש עשרות שנים שוננו בא"י מונחים אלה, והציבור החל
להשתמש במלה מלפפונים — אוגערקעס, קישואים — Cucurbita Pepo,
פוסה בערבית. שני המונחים האלה השתרשו בארצנו בצורתם החדשה —
בספרות ובדיבור, ודחקו לגמרי את פירושם הקודם.

בזמן האחרון החליט ועד הלשון לשרש את המקובל כיום בנידון זה
ולהחזיר לשני השמות הנ"ל את פירושם העתיק, אולם מסתבר, שבפולגתא זו
ההלכה כבני היישוב בארץ, כי אמנם מלפפון אינו מלון, אלא אוגערקע.

יפה דן במובאות מהספרות התלמודית, בעיקר בענייני
פלאיים, שבהם נזכרים, זה על יד זה, ה'קישות', ה'אבטיח'
וה'מלפפון', ומערער על מסקנתם של "רוב המפרשים
והבלשנים, שהמלפפון שבמשנה הוא אבטיח צהוב (מילון),

ובפירוש זה נקטו כמעט כולם — מרש"י ואילך ועד ביאליק; כך נקבע גם ב'ילקוט הצמחים' (שיצא בתר"ץ. ר"ס) ובספרו של ב' צ'יזיק 'צמחי הדלועים בא"י...'. המערער נתלה בהרמב"ם: "המפרש הגאון הזה, שהייתה לו ידיעה רבה גם בחכמת הרפואה והטבע, ואשר גר במצרים והפיר פנדאי את צמחיית הארצות של מזרח הקרוב, וא"י בתוכן, שפירש קישוא 'פאקוס' בערבית; מלפפון 'כייאר' בערבית; ואם הפרטנורה שחי בא"י נוקט בפירוש הרמב"ם, אם אלה החליטו לנטות מפירושו של ר' יודין ורש"י — פנדאי היו להם נימוקים מכריעים ודאיים, שאם לא כן — לא היו פורשים מהמסורת... וכל השר את הפזמון העממי 'מלפפון חמוץ' — כהלכה הוא עושה... מוטב אפוא שנשאיר למלה קישוא את המובן פוסה, כפי שמקובל בציבור".

באותו פרק של 'לשוננו' פותב אחר כך ב' צ'יזיק 'על הקישות והמלפפון' (עמ' 302–303) ומביע את צערו "על זאת שלא באה שום הערה מצד המערכת למאמרו של ש"ד יפה". לדעתו, השימוש 'המוטעה' בשם מלפפון הוא עניין של מקרה: "אחד מבני היישוב הישן בפתח תקוה, שמואל כהן ליפשיץ, הוציא לאור בשנת תרע"ב חוברת קטנה לגידול ירקות בא"י; המחבר התקשה לקרוא שם למין דלעת... הנזכר במשנה בשם 'דלעת יננית'... וקרא אותו בשם 'קישוא', שיש בו מעין דימוי לשם הערבי פוסה... ומפיון שלא נשאר לו שם לפרי של Cucumis Sativus קרא לאחרון בשם מלפפון, ואולי סמך ל' על פירושו של הרמב"ם למלפפון ח'יאר... המחבר לא היה בקיא בגידולי הדלועים בארצות השכנות לא"י והכניס שלא

מדעת שגיאה, אשר השתרשה בלשון ההמון, שידיעתו בעברית בכלל דלה מאוד, וחושו בנידון זה לקוי. "לדעתו של צ'יזיק התפון הרמב"ם ב'כייאר' לסוג של 'אבטיח צהוב'.

ב'לשוננו' כרך יב, תש"ג-תש"ד, עמ' 85-88, חוזר ש"ד יפה לטענותיו ומערער על פסיקתו של צ'יזיק, וז' בן-חיים, המזכיר המדעי של ועד הלשון, מסכם את הדיון במאמרו 'להחזיר עטרה ליושנה' (עמ' 89-92). ב"ח טוען, בין השאר, שהרמב"ם התפון בכ'יאר להוראת אבטיח (מלון). "מצאנו שבלשון העממית של מצרים, ואפריקה בכלל, סתם خيار הוא מה שאנו קוראים היום אבטיח צהוב, ואף ר' עובדיה מברטנורה, שמפרש מלפפון על פי הרמב"ם, כ'יאר, "בלעז ציטרולי" בודאי פיון ל-Citrullus Vulgaris, שהוא אבטיח... "לפיכך הדין עם ועד הלשון, שקבע בשני פרסומים... שמלפפון הוא Cucumis Melo והתנגד לשימוש הנפוץ היום במלת מלפפון, היננית מעיקרא, ל-cucumber תמורת קישוא... אין להירתע מפני עקירת שימוש לשון, אמנם נפוץ מאוד, אך צעיר ימים ומשובש, כדי להעמיד את המלה העברית המקורית על חזקתה. נחוצים לכך הרצון וההתמדה, ובידי בית הספר להועיל בכך".

עניין ה'מלפפון' הועלה שוב על שולחן האקדמיה ללשון העברית במליאתה בו' בתמוז תשפ"ד. אמר הפרופ' שמואל ייבין בהרצאתו 'מקצת דברים על דרכי המינוח' (זיכרונות האקדמיה ללשון העברית י-יא, תשפ"ה, עמ' 208):

קישואים, שעדיין קורא הציפור הרחב בשם זה לירק הידוע

בערבית בשם *كوسا*, *marrow*, *kabačok*, ואילו הקישואים האמיתיים, *cucumber*, *Gurke*, *ogurec*, נקראים בפי הקהל 'מלפפונים', מלה שאולה מן היגנית והוראתה 'מלונים'. קבענו והחלטנו להחזיר עטרה ליושנה, אך מה הועלנו? אפילו בני ביתי, המנסים לדייק בלשונם, לועגים לי כל שעה שמעלים מלון על השולחן, "שאנו אוכלים מלפפונים", ומתעקשים לקרוא 'מלפפונים' לקישואים, ו'קישואים' לקישות. אינני מתפעל מן הלעג, אבל נסו לבקש קישואים מן הירקן, ותראו מה תקבלו.

עדיין יש לברר, כיצד נהגו בספרות העברית בעניין זה של מלפפון וקישוא לפני לונץ ואחרי לונץ. ואשלים בשתי הערות: א. ב'הספרות', כתב עת למדע הספרות, גיליון 23 מאוקטובר 1976, מעיר איתמר אבן-זוהר, במאמרו 'מה בישראל גיטל ומה אכל צ'יצ'יקוב? למעמד הדנוטאציה בלשון הספרות העברית בדורות האחרונים', בעמ' 2:

מי שקורא על אכילת קישואים ב'מסעות בנימין השלישי' אולי מתקשה להבין איך גיבוריו של מנדלי אכלו את הירק בלתי מבושל, והוא הדין במי שקורא על 'קישואים חמוצים' ב'בחורף' לברנר², אבל קישואיהם של מנדלי וברנר אינם אלא מלפפונים בני זמננו, ואין מקום לומר שהחלטתם הייתה 'גרועה' מהכרעת העברית החדשה. פשוט, המציאות השרישה את ה'מלפפון'.

2. בעמ' 42 ב'כל כתבי י"ח ברנר', הוצ' 'דביר' ו'הקיבוץ המאוחד', כתוב לאמור: "השולחן נערך. בעלת הבית שמה עליו לחם, מזלגות וקערה מלאה אבטיחים חמוצים". ובכן, לא 'קישואים', אלא 'אבטיחים'. האם הסתפק ברנר בהלון מחשבה מוטעה, מעין: אם 'מלפפונים' אינם אלא מין אבטיחים, פשיטא שמלפפונים חמוצים הריהם אבטיחים חמוצים? ב'בחורף' נדפס לראשונה ב'השילוח' פתרס"ג-תרס"ד. מעניין לבדוק את הדבר בכתבים מאוחרים יותר של ברנר, ראה גם 'תוספת' להלן.

ושירשה את ה'קישוא', ואחר כך ייחדה את הקישוא ל'קוסא' הערבית בגלל
 דמיון הצליל... מלים שפבר קיבלו דנוטאציה מובחנת... יוצרות לגבי בן
 זמננו בדיעבד ספציפיקציה של דנוטאטים במקום שלא הייתה קיימת אולי
 מעולם.

ב. לא ברור כלל אם ביאליק, שהוזכר לעיל כמתנגד
 לשימוש 'מלפפון' — גורקע', אמנם היה עקבי בגרסתו זו גם
 בשיר הילדים שלו, 'בגינת הירק':

ובערוגות הגינה,	בן תירס צהוב המעיל
מסביב לחבית,	פלוריתו אז הפשיל,
קפץ פרוב, הרים שוק,	ובחטפו חמנית
קם לרקוד עם פרובית.	קם לכרכר בגיל.
וירא זאת אבטיח	ויבער אז כאש,
ולא יכול עוד עמוד,	מקנאה לב הצנון,
ובמדי הפסים	ויקפוץ לפזז
רץ עם דלעת לרקוד.	עם אחות המלפפון.

לפי הזוגות הרוקדים פאן — פרוב/פרובית, אבטיח/דלעת,
 תירס/חמנית, צנון/אחות המלפפון — נראה, שה'מלפפון' פאן
 מלפפונם של 'הטועים' הוא ולא של ועד הלשון, שביאליק היה
 נשיאו.

למר י"ד אברמסקי ולד"ר דויד שכנאי, שסייעוני בהכנת
 רשימה זו, חן-חן.

תוספת

לאחר סידור ראשון של רשימה זו, ראה זה מצאתי:
 הסופר י"ד ברקוביץ, שינה אף הוא את טעמו בעניין

מה מקורם של שני לשונות הללו? נר-תמיד מקורו שמות כז, כ; ויקרא כד, ב: "ויקחו אליך שמן זית זך פתית למאור להעלות נר תמיד". אש-תמיד מקורה ויקרא ו, ו: "אש תמיד תוקד על-המזבח לא תכבה". והרי אלו שניים מבין כמה וכמה צירופי סמיכות הרווחים היום, שלא באו במקרא בצירופי סמיכות של נסמך וסומך, אלא שני שמות הסמוכים זה לזה קרבה שבאקראי, וחיבר שר לשון עברית החדשה חיבור תחבירי חדש והסמיכם סמיכות של דקדוק, והוציאם מידי פשוטם, ויצק בהם משמע חדש.

מה פשוטם של המקראות שהבאנו למעלה? אין משמעם נר, אש, שידלקו ללא הפסק, שלא יכבו לעולם, אלא "כל לילה ולילה קרוי תמיד" (רש"י, שמות כז, כ).

ומה ההלכה הפסוקה? משנה תמיד ו, א: "מצאו שכבה, מדשנו ומדליקו ממזבח העולה". רש"י, ויקרא כד, ג: "יערוך אותו עריכה הראויה למידת כל הלילה. ושיערו חכמים חצי לוג לכל נר ונר, והן פדאי אף ללילי תקופת טבת". הוי, לא נר-תמיד, אלא שמן פדי בעירת הלילה בלבד, לרבות לילותיו הארוכים של חודש טבת. ורמב"ם במשנה-תורה, ספר עבודה, הלכות תמידין ומוספין ג, יא: "וכמה שמן הוא נותן לכל נר? חצי לוג שמן. שנאמר 'מערב עד בוקר'. תן לו כמידה שיהיה דולק מערב עד בוקר". לפיכך תמיד שבפתובים שלנו תיאור הוא, פלומר ב ת מ י ד ו ת , פשם שתמיד תיאור הוא בפתוב "עשירת האפה סלת מנחה תמיד" (ויקרא ו, יג).

המילונים (גור, אבן-שושן, פנעני) הביאו "נר-תמיד", והראיה שמות כז, כ; "אש-תמיד", והראיה ויקרא ו, ו —

משל, היו במקרא שני צירופי סמיכות הללו¹. וראוי להוסיף במילונים "על פי", היינו: על פי שמות כז, כ, ועל פי ויקרא ו, ו. "וּאִנְשֵׁי תַמִּיד יַבְדִּילוּ עֲבָרִים בְּאַרְץ" (יחזקאל לט, יד) — ודאי סמיכות היא. "נר תמיד", "אש תמיד" אינם סמיכות במקרא. מצינו "עולת תמיד": "על תמיד העֲשֵׂיהַ בַּהֲרַ סִינִי" (במ' כח, ו), סמיכות; וכנגדה "עולה תמיד": "כְּבָשִׁים בְּנֵי־שָׁנָה תִמְיָם שָׁנִים לְיוֹם עַל הַ תַּמִּיד" (שם, ג), תיאור.

ועוד ראייה, שאין "נר תמיד", "אש תמיד" סמיכות במקרא, הרי טעמי המקרא. שמות כז, כ: "להעֲלֹת נֵר תמיד". טעמו של "נר" — טפחא, טעם מפסיק, היינו: תמיד להעלות נר. ואותו הפתוב, בדיוק ניקודו ובדיוק טעמיו, תמצא גם בויקרא כד, ב. הוא הדין ויקרא ו, ו: "אֵשׁ תָּמִיד תֻּקַּד עַל־הַמִּזְבֵּחַ". טעמה של "אש" — רביע, טעם מפסיק, היינו: אש תוקד על המזבח תמיד (טעמו של "תמיד הוא תביר, שפֹּחוּ פחות מִפֹּחוּ של הרביע). פְּלוֹמֵר "תמיד" משוכה שְׁמָאלָה, "תמיד תוקד", ולא "אש־תמיד".

וכבר מצינו בגמרא צירוף של "תמיד", שלא לפי טעמי המקרא. יומא מה, ע"ב: "ת"ל 'אש תמיד תוקד על המזבח לא תכבה'. אֵשׁ תַּמִּיד שֶׁאִמְרָתִי לָךְ לֹא תִהְיֶה אֵלָּא בְּרָאשׁוֹ שֶׁל מִזְבֵּחַ הַחִיצוֹן". כך בדפוסים. ומה בכתב־היד של התלמוד? כ"י מינכן 6: "אֵשׁ שֶׁאִמְרָתִי לָךְ תַּמִּיד לֹא תִהְיֶה אֵלָּא עַל מִזְבֵּחַ

1. ושגה פנעני, שהקיף "נר" ו"אש" ל"תמיד" במקף בגופן של מובאות המקרא.

חיצון". כ"י ניו-יורק, אָנלאו 270; וכ"י ניו-יורק, אָנלאו 271:
 "א ש שאמרתי לך תהא תמיד לא תהא אלא על מזבח
 חיצון". כ"י מינכן-95: "א ש תמיד שאמרתי לך לא תהא
 אלא מזבח החיצון" — בדומה לדפוסים. כ"י לונדון 400 לוקה
 בחסר, ועל הגיליון השלמה מאוחרת, וגרסתה גרסת הדפוסים.
 הא למדת, כיונו כתב-יד הקדמונים הטובים ביותר של
 מסכת יומא שבפבלי לטעמי המקרא, ובאו דפוסי התלמוד
 וקירבו רחוקים וסמכו "אש" ל"תמיד", אף על פי שטעם
 מפסיק חוצץ ביניהם.

תיקונים

בקונטרס רע"ב, עמ' 36, בראש הפסקה "קסב. שקערורית" צ"ל:
 בחר"ס (ולא: בחר"ם) נתפרסם וכו'.
 בקונטרס רע"ג, עמ' 79, שורה 14, צ"ל "את שובו של עשו" (ולא:
 של יעקב).
 שם, עמ' 93, נשמט שם מחבר ההערה "מתי מספר", והוא: שרגא
 אברמסון.